

سیاق

تاریخ، آموزش، دیوانسالاری و ریاضی حسابداری

جلد اول

اسدالله عبدلی آشتیانی

فهرست‌نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه	عبدلی آشتیانی، اسدالله، ۱۳۴۶-
عنوان و نام پدیدآور	سیاق: تاریخ، آموزش، دیوان‌سالاری و ریاضی حسابداری / اسدالله عبدلی آشتیانی.
مشخصات نشر	تهران: سفیراردهال، ۱۳۹۵
مشخصات ظاهری	۵۴۲ ص.
شابک	دوره: ۲-۴۱۰-۳۱۳-۶۰۰-۹۷۸؛ ج ۱: ۹-۴۱۱-۳۱۳-۶۰۰-۹۷۸؛ ج ۲: ۶-۴۱۲-۳۱۳-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا
موضوع	سیاق
موضوع	سیاق- متون قدیمی تا قرن ۱۴
رده بندی ک	۱۳۹۵ س ۹/ع ۱۳۷/PL
رده بنا دیو	۴۹۴/۳۵
شماره کتبه سی ملی	۴۲۰۹۱۳۸

سیاق

تاریخ، آموزش، دیوان‌سالاری و ریاضی حسابداری
جلد اول

اسدالله عبدلی آشتیانی
نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۵

صفحه آرای و طراحی جلد: واحد آماده‌سازی نشر سفیراردهال
لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سفیراردهال

شمارگان: ۵۵۰ نسخه ♦ شماره نشر: ۱-۸۶
بهای دوره دو جلدی: ۷۵۰۰۰ ریال

© حق چاپ: ۱۳۹۵، انتشارات سفیراردهال www.safirardehal.ir

شابک دوره: ۲-۴۱۰-۳۱۳-۶۰۰-۹۷۸
شابک جلد اول: ۹-۴۱۱-۳۱۳-۶۰۰-۹۷۸

نشانی دفتر: تهران، خیابان مفتح، خیابان سمیه، روبه روی بانک ملی ایران، ساختمان ۱۱۸، واحد ۴
تلفن مرکز پخش: ۸۸۳۱۳۴۲-۸۸۳۱۳۸۹۸ کد پستی: ۱۵۸۱۸-۷۴۷۱۵ email: safirardehal@yahoo.com

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

سخن ناشر

انتشارات سفیراردها در نیمه دوم سال ۱۳۸۵ آغاز فعالیت خود را در زمینه چاپ و نشر کتاب آغاز نمود. چاپ بیش از ۵۰۰ عنوان کتاب در موضوعات مختلف، حاصل تلاش ما و همکارانمان در این مدت فعالیت بوده است. معرفی و شناساندن فرهنگ و تمدن ایران عزیز و آثار نویسندگان و مترجمان گرامی و تولید و احیای آثار علمی و قابل استفاده برای جامعه فرهنگی از اهداف اصلی انتشارات و اهداف بلند مدت ما می باشد. چندین سال فعالیت انتشارات در نشر کتاب عمومی و مواضع شاد با مخاطبان و شناسایی ذائقه آنها ما را بر آن داشت تا حوزه ای خاص و تخصصی را در تولید آثار دنبال کنیم. وجود مشکلات زیاد در سبک زندگی مدرن و تهدیداتی که سلامت جسم و جان مردم را نشانه رفته، باعث شد تا با تولید کتاب هایی در زمینه طب سنتی، طب مکمل و تغذیه، حداقل وظیفه خود را به بهبود این وضعیت به انجام برسانیم. انتشارات از سال ۱۳۸۹ به بعد در حوزه تخصصی طب سنتی و تغذیه به فعالیت خود ادامه داد و به تولید آثار تالیفی و ترجمه ای در این زمینه مشغول گردید. طب سنتی دارای منابع بسیار غنی در آثار دانشمندان بزرگ ما چون ابن سینا، رازی، جرجانی، عقیلی خراسانی و ... می باشد. وجود چنین منابعی، دلیلی شد تا در حوزه نسخ خطی و کتب کهن وارد شده و به ترجمه، تصحیح و چاپ این آثار حتی در مواردی به صورت فاکسیمله بپردازیم. از سال ۱۳۹۱ به بعد، فعالیت انتشارات به سوی چاپ و احیای نسخ خطی در شاخه های مختلف مخصوصاً طب و پزشکی معطوف شد. حضور همکاران و کارشناسان متعهد و جسور و با تجربه، اشتیاق و عطش ما را در تولید این آثار بیشتر نمود و شروع حرکتی عظیم و با قدرت در این زمینه را فراهم ساخت. استفاده از تکنولوژی چاپ دیجیتال ما را در پیشبرد این هدف یاری بیشتری رساند به طوری که عبور از مانع بزرگ گرانی کاغذ و فشارهای اقتصادی در حوزه چاپ و نشر، حاصل این انتخاب بود. مجموعه هایی بسیاری در حوزه متون و نسخ خطی کلید خورد که به اختصار به آن اشاره می کنیم:

۱- مجموعه دواء و درمان در روزگاران کهن.

این مجموعه، مختص احیای متون پزشکی دوره اسلامی است که عمدتاً تصحیح شده یا بخش کمی از آن به صورت فاکسیله منتشر می‌شود، و تا به حال نزدیک به ۴۵ عنوان از این مجموعه به چاپ رسیده است. قابل ذکر است که این روند در تولید و احیای آثار در حال انجام است که مجموعه‌های جدیدی در سال ۱۳۹۴ اضافه گشته که می‌توان به آنها اشاره نمود.

ترجمه جدیدی از کتاب قانون در طب، تصحیح کامل کتاب ذخیره خوارزمشاهی در شش مجلد، فهرست نسخ پزشکی دوره اسلامی در کتابخانه‌های جهان در شش مجلد، چاپ بیش از ۱۰ اثر به صورت فاکسیله و تصحیح و چاپ حروفی کتاب‌هایی چون مخزن الادویه، قرابادین کبیر، قرابادین اعظم، اکسیر اعظم، رموز اعظم و ...

۲- تذکره‌های دارسی

در این مجموعه، تذکره‌های شاعران و دانشمندان و علما به زبان فارسی منتشر می‌شود که عمدتاً تصحیح و به ندرت ترجمه و تدوین هستند. در این مجموعه، غنا بخشیدن به کتب تراجم و تذکره‌های مشاهیر شعرا و علماست. این مجموعه تا کنون به ۱۰ جلد رسیده است.

۳- مجموعه احیای متون

در این مجموعه، سعی نموده‌ایم به احیای آثار فاخر قدسی پرداخته و با تصحیح و قابل استفاده نمودن این گونه آثار برای نسل جدید گامی هر چند کوچک برداریم.

از دیگر مجموعه‌های در دست انجام می‌توان به مجموعه تاریخ علم، فرهنگ و تمدن دوره اسلامی، مجموعه اسناد ایرانی، مجموعه آثار ابن سینا به صورت فاکسیله و مجموعه جستارهایی در میراث اسلامی اشاره نمود که همگی در حال انجام می‌باشد.

کتابی که در دست دارید، حاصل سال‌ها کوشش و پژوهش میدان در دبخانه‌ای استاد عبدلی آشتیانی است، که در فن سیاق خوانی و سند پژوهی از جمله معدود محققانی است که مقالات و رسالات متعدد به چاپ رسانده‌اند.

ریشه‌های ایرانی سیاق که تاکنون مغفول مانده، در پژوهش عالمانه و فاضل استاد دکتر فرهنگ جهانبخش به این مجموعه اضافه شد که باعث هر چه غنی‌تر شدن پژوهش مزبور گردید؛ زیرا برای نخستین بار مطرح گردید که سیاق ریشه‌های عمیقی در ایران باستان دارد.

سید حسین عابدینی ارده‌الی

مدیر مسئول انتشارات سفیر ارده‌ال

فهرست مطالب

۱	مقدمه مؤلف
۲	سیاق چیست؟
۳	تاریخ خط سیاق
۴	سیاق در قرن هشتم
۶	رمزی بودن سیاق
۶	امتیاز و مزایای خط سیاق
۸	شیوه تدوین کتاب
۱۵	مقدمه جواد صفی نژاد
۲۱	سیاق فرهومند
۲۳	نسخه اول: چاپ ۱۳۰۳ هـ ق
۲۸	نسخه دوم، چاپ اول: (چاپ ۱۳۲۸ هـ ق)
۳۷	نسخه سوم: احسن المحاسبات (چاپ دوم سال ۱۳۲۸ هـ ق)
۳۷	احسن المحاسبات فرهومند
۳۸	قسمت اول احسن المراسلات
۳۸	قسمت دوم احسن المحاسبات
۴۳	مقایسه چاپ اول و دوم
۴۳	نسخه چهارم نسخه ناقص [چاپ ۱۳۳۲ هـ ق]
۴۶	نسخه پنجم: (چاپ ۱۳۳۴ هـ ق)
۵۰	نسخه ششم: (چاپ ۱۳۴۱ هـ ق)
۵۳	نسخه هفتم: (چاپ ۱۳۴۲ هـ ق)
۶۳	نسخه هشتم: (چاپ ۱۳۴۵ هـ ق، ۱۳۰۵ شمسی)
۶۸	نسخه نهم: (چاپ ۱۳۴۶ هـ ق)

نسخه دهم (چاپ ۱۳۱۷ شمسی).....	۷۲
مجمع المراسلات معروف به اسهل المراسلات.....	۷۹
نگاهی به زندگی علمی آقای اسدالله عبدلی آشتیانی.....	۸۸
تدریس سیاق در مکتب‌خانه‌های آشتیان.....	۸۹
دفتر اول: سیاق در آشتیان.....	۹۱
دفتر دوم: صورت حساب بانوان قالی‌باف آشتیان.....	۹۲

بخش اول

آموزش ارقام سیاق بقدی.....	۹۷
مراتب یکان و معادل آن در حساب سیاق و ریاضی.....	۹۷

بخش دوم

آموزش ارقام سیاق جرمی.....	۱۲۹
اوزان در ارقام جنس.....	۱۲۹
ارقام سیاق جنس و شکل نوشتن آنها.....	۱۳۰
توضیح در ترکیبات من و خروار.....	۱۴۲

بخش سوم

اصطلاحات سیاق تجاری.....	۱۵۵
اجزاء واحدهای وزن.....	۱۵۵
علامت راده در سیاق تجارت.....	۱۶۰
خط کمائی در سیاق تجاری.....	۱۶۳
خط کمائی در اسناد تجاری.....	۱۶۴
خط بطلان در اسناد تجاری.....	۱۶۴
خط بمیزان نمی‌رود.....	۱۶۴
«مراسلات تجاری».....	۱۶۵
قاعده در نوشتن مراسلات تجاری.....	۱۶۵
صورت مراسله تجاری.....	۱۶۵
جواب مراسله.....	۱۶۶
مراسله تجاری همراه با بارنامه.....	۱۶۶
صورت بارنامهچه.....	۱۶۷
برات تجاری.....	۱۶۷
برات تجاری.....	۱۶۸

- برات تجاری ۱۶۹
- برات حواله ۱۶۹
- برات حواله ۱۷۰

بخش چهارم

- جمع اعداد در سیاق ۱۷۱
- جمع کردن اعداد سیاق ۱۷۱
- علامت جمع در سیاق ۱۸۱

بخش پنجم

- تفریق اعداد در سیاق ۱۸۵
- تفریق کردن اعداد سیاق ۱۸۵
- علامات تفریق ۱۸۶

بخش ششم

- ضرب اعداد در سیاق ۲۰۱
- ضرب ۲۰۱
- اول ضرب آحاد در آحاد اعداد ۲۰۲
- دوم ضرب آحاد در مرکب ۲۰۳
- سوم ضرب مرکب در مرکب ۲۰۴
- تسعیر ۲۰۶
- در قیمت گذاری جنس ۲۰۷
- تضعیف ارقام هندسی ۲۰۸
- قواعد محاسبه ضرب [تضعیف] در اعداد سیاق ۲۱۰
- قاعده اول: اگر عدد و مقداری را چندین مرتبه متوالی مضاعف نمایند ۲۱۰
- قاعده دوم: عدد یا مبلغ یا مقداری را در قلم اول نوشته ۲۱۱
- ضرب ۲۱۴
- ضرب شبکه و اصفار در سیاق ۲۱۸
- ضرب تطبیقی و اصفار ۲۲۱
- ضرب تطبیقی آحاد مفرد ۲۲۴
- ضرب تطبیقی مرکب در مرکب ۲۲۶
- طریق ضرب اصفار ۲۳۱

بخش هفتم

تقسیم اعداد در سیاق ۲۳۵

تقسیم	۲۳۵
قاعده در تقسیم	۲۳۵
قاعده اول در کسور تسعیر	۲۳۷
قاعده دوم در نصف	۲۳۷
قاعده سوم در ثلث	۲۳۹
قاعده چهارم در ربع	۲۴۱
قاعده پنجم در خمس	۲۴۲
قاعده ششم در سدس	۲۴۵
قاعده هفتم در سبع	۲۴۶
قاعده هشتم در ثمن	۲۴۸
قاعده نهم در تسع	۲۴۹
قاعده دهم در عشر	۲۵۱
قاعده یازدهم در تقسیم عشر	۲۵۴
قاعده دوازدهم در مبلغ و حقوق آنها در سهم	۲۵۴
تقسیم و بر آورد نقد و جنس و هندسه	۲۶۸
تثلیث و تربیع در نقد و جنس و هندسه	۲۷۰
تثبیر و تخمیس نقد و جنس و هندسه	۲۷۵
تخمیس نقد و جنس و هندسه	۲۷۶

بخش هشتم

کسر در اعداد سیاق ۲۷۹

تعاریف در علم حساب	۲۷۹
طبقات اعداد	۲۸۰
اصل و قواعد حساب کسور	۲۸۰
قاعده در اقسام کسر منطق	۲۸۱
در شرح کسور و اعشار اعداد شامل سه مسئله	۲۸۶
مسئله اول کسر	۲۸۶
مسئله دوم کسر اعشار	۲۸۶
مسئله سوم جمع اعشار	۲۸۷
روش محاسبه تقسیم در جدول هندسه و متن سیاق	۲۸۷

۲۸۷.....	تقسیم به روش جدول
۳۱۵.....	جدول ضرب تطبیقی سند فوق
۳۱۶.....	کسر نقد و اجزای آن در محاسبه
۳۱۷.....	کسر نقد و اجزای دانگ در محاسبه
۳۱۷.....	اجزای شش دانگ در محاسبه
۳۱۷.....	اجزاء دانگ در سنجش
۳۱۸.....	اجزای دانگ و شکل سیاق آن
۳۲۰.....	ارقام کسور جنسی
۳۲۱.....	کسر اوزان در جنس
۳۲۹.....	کسر رسی نقد و جنس
۳۳۰.....	جمع و تضعیف کسر نقد جنس [جمع و ضرب کسور]
۳۳۳.....	ارقام کسور نقدی و جنسی
۳۳۴.....	ضرب در کسور نقد و جنس
۳۳۶.....	تفریق در کسور نقد و جنس
۳۳۸.....	صورت تفریق کسور هندسی
۳۳۸.....	برآورد یا تخمین

بخش نهم

۳۴۷.....	تعاریف و اصطلاحات سیاق
۳۴۷.....	اصطلاحات سیاق
۳۶۴.....	چند اصطلاح دیوانی سیاق قبل از قاجار
۳۶۵.....	خط ترسیف و ترقین در عصر صفوی
۳۶۸.....	ترقین و ترسیف

بخش دهم

۳۶۹.....	مدّ در حروف و کلمات سیاق
۳۶۹.....	مدّ در سیاق
۳۷۰.....	رسم الخط یا مدّ در خط سیاق
۳۷۶.....	در مدات سیاق

بخش یازدهم

۳۸۱.....	اشکال مدّ در سیاق
----------	-------------------

۳۸۱.....	اشکال سیاق شهرها.....
۳۸۷.....	اشکال سیاق ایلات و طوایف.....
۳۹۰.....	اشکال سیاق سربراه‌های دفاتر و اسناد.....
۴۱۰.....	اشکال سیاق اسناد شرعی.....
۴۱۲.....	اشکال سیاق قشون.....
۴۱۵.....	اشکال سیاق برات‌ها دیوانی.....
۴۱۶.....	اشکال سیاق دیگر.....
۴۱۷.....	اسامی شهرها.....

بخش دوازدهم

۴۲۱.....	مذ در سیاق.....
۴۲۱.....	قرینه.....
۴۲۱.....	مقاله اول در قرینه.....
۴۲۲.....	مقاله دوم در فرد.....
۴۲۲.....	مقاله سوم در بدن.....
۴۲۲.....	مقاله چهارم در حشو.....
۴۲۳.....	مقاله پنجم در موضوعی.....
۴۲۴.....	مقاله ششم در گوشواره.....
۴۲۴.....	مقاله هفتم در بارز، جایزه و ضلع.....
۴۲۷.....	مقاله هشتم در جایی که قرینه ندارد.....
۴۳۱.....	مقاله نهم در احکام و اعمال بدن و حشو و موضوعی و گوشواره.....
۴۳۳.....	مذ واشکال آن در فرد نویسی.....
۴۳۳.....	تبصره اول در مذات بدن.....
۴۴۲.....	تبصره دوم در حشو.....
۴۴۴.....	تبصره سوم در موضوعی [منها].....
۴۴۶.....	تبصره چهارم در گوشوار.....

بخش سیزدهم

۴۴۹.....	نفر در سیاق.....
۴۵۹.....	مثال در نفر.....

بخش چهاردهم

۴۶۷.....	کتابت حشو در اسناد.....
----------	-------------------------

۴۶۷.....	حشو.....
۴۶۸.....	بیان اول: در نقدی که خواهند جنس خرید.....
۴۶۹.....	بیان دوم: در جنسی که خواهند نقد کنند.....
۴۷۱.....	بیان چهارم: در جنس یا اجناس که خواهند قدری به حال خود بوده.....
۴۷۳.....	بیان پنجم: در جنس یا اجناسی که به جنس یا اجناس تبدیل نمایند.....
۴۷۴.....	بیان ششم: در آنچه خواهند فزایند.....
۴۷۴.....	بیان هفتم: و آنچه خواهند کاهش دهند یا مقدار مقصود را در حشو نگاشته.....
۴۷۶.....	بیان هشتم: در تشخیص محصولات و غیره.....

بخش پانزدهم

۴۷۹.....	اعمال تحت اللفظی.....
۴۷۹.....	تحت باقی.....
۴۷۹.....	اول: در صورتی که جنس نقدی باشد.....
۴۸۲.....	دوم: در صورتی که بر باقی چیزی اضافه کنند.....
۴۸۶.....	سوم: در صورتی که نقد زیاد و بیس نباشد.....
۴۸۶.....	چهارم: در صورتی که جنس زیاده و نقد باشد.....
۴۸۷.....	پنجم: در صورتی که نقد و جنس هر دو را باشند.....
۴۸۷.....	ششم: در صورتی که هر دو باقی باشند.....
۴۸۸.....	هفتم: در صورتی که نقد باقی و جنس پرداخته باشد.....
۴۸۸.....	هشتم: جنس باقی و نقد پرداخته شده است.....
۴۸۹.....	نهم: نقد زیاد و جنس پرداخته شده.....
۴۹۱.....	جایگاه المقرر و مقررأ در مکتوبات سیاق.....
۴۹۲.....	اول در مکتوب حشوی.....
۴۹۶.....	بیان دوم در مکتوبات گوشواری.....
۴۹۹.....	بیان سوم در مکتوب تحت میزان.....
۴۹۹.....	بیان چهارم در مکتوب بروات و قبوض و غیرهما.....
۴۹۹.....	نصف.....
۵۰۱.....	ابتیاع.....
۵۰۱.....	منها.....

بخش شانزدهم

۵۰۵.....	مُفَرَدَه و مِن ذَلِك.....
۵۰۵.....	در بیان مفرده و مِن ذَلِك.....

- ۵۰۵..... صرف اول از بابت مالیات و متوجهات هذه السنه
- ۵۰۵..... صرف ثانی از بابت بقایای محلی سنه ماضیه
- ۵۰۷..... صورت اول که جزء مفرده دو صرف باشد
- ۵۰۸..... کتابچه
- ۵۱۵..... در شرح مذات مرقومه تحت من ذلک
- ۵۲۲..... در صورتی که مفرده و من ذلک دارای نقد و جنس باشند

www.ketab.ir

مقدمه مؤلف

ایرانیان را در شمار نخستین مردمان جهان، در بودجه نویسی، ثبت دخل و خرج و اداره امور مالی به شمار می آورند. نمونه بارز آن «عدم سیاق» است که از زمان های بسیار کهن ابداع و تاکنون به حیات خود ادامه داد است. البته این خط را طول تاریخ پر فراز و نشیب دیوان سالاری، دچار تغییر و تحول تاریخی و شکلی گردیده است.

سیاق، روش و خطی است ویژه در بودجه نویسی که در گذشته مردم دولتمردان و بازاریان، رواج داشته است. دولتمردان از سیاق جهت ثبت دخل و خرج کشور و بازاریان به منظور مکتوب نمودن حساب های نقد و جنس در مبادلات تجاری شان استفاده می کرده اند. نوع نگارش آن از راست به چپ بود و اغلب آن خاص و هیچ شباهتی با اعداد هندسی امروزی ندارند. سیاق دارای خطوطی شکسته و بی نقطه است که با آراگم بن در کنارهم، دارای مفهوم خاص می شود. هر رقم دارای شکل مستقل است و نوشتن آن مانند اعداد ماقبل، تکراری نیست.

دهخدا در لغت نامه خود، ذیل واژه سیاق آورده است: "خط سیاق یا سیاق، نوعی از خط و روش نگارش است که با آن اهل دفتر و دیوان، اعداد و مقادیر و اوزان را می نوشتند، حساب سیاق روشی است در حسابداری قدیمی و تا پایان دوره قاجار کلیه امور محاسبات دیوانی و شخصی با اعداد سیاق نوشته می شد و مردم عادی مخصوصاً کسبه با آن می نگاشتند."^۱

۱. لغت نامه دهخدا، مؤسسه دهخدا، تهران ۱۳۷۷، ذیل واژه سیاق.

سعید نفیسی نیز در کتاب تاریخ خط در ایران آورده: «برای نقد و جنس، این کلمات را به صورت مخصوص که نوشتن آن آسان تر باشد و قلب و تحریف در آنها راه نیابد، در آورده اند و پیداست که این کار برای اجتناب از ارقام متعارف است که در آنها ۲، ۳، ۴، ۵، ۶ و صفر به آسانی با هم متشابه هستند. این خطوط مخصوص به ایرانیان که در این مورد خاص چند قرن در ایران بکار می رفته است تا جوانی ما جزء خطوطی بود که همه یاد می گرفتند. اما متأسفانه امروز نسلی که از پی ما آمده است، از آن بیگانه است». (تاریخ خط در ایران، کاوش، ۱۳۴۲).

اسناد برجانی مازده از سیاق نشان می دهد که تفاوت های آشکاری میان سیاق دیوانی و سیاق تجاری وجود دارد. سیاق دیوانی در اداره ها و سیستم دیوانی رواج داشته و سیاق تجاری بیشتر در معاملات و در میان راریان، کار می رفته؛ ولی در هر دو شیوه، دو نوع سیاق نقدی و جنسی کاربرد داشته است.

سیاق چیست؟

سیاق شیوه ای است از عدد نویسی به گونه ای ثبت و آگاهی از ارقام نقدی (پول) و جنسی (اوزان کالا) که در گذشته تاریخی، در پهنه کشور ایران و سرزمین های پیرامون آن متداول بوده و تمام درآمدها و هزینه های جاری در جامعه با این ارقام، توسط اشخاص، کسبه، تجار، مؤسسه ها و مأموران در دیوان های محاسبه، ثبت و ضبط می گردیده. میزان حساب رسان زیر نظر مستوفیان بر دخل و خرج این درآمدها و هزینه ها نظارت داشتند.^۱

این علم در طول زمان در مدارس تعلیم داده می شد و از مهمترین نگاه های آموزش آن، مکتبخانه ها و مدارس علوم دینی بوده است.

«تدریس و آموزش سیاق در مدارس قدیمه در طول تاریخ متداول بوده و سیاق دانان و برجستگان ویژه حسابداری همه از این مدارس فارغ التحصیل می شدند».^۲

به مستوفیان و سررشته داران دفتر استیفاء، گاهی «دراز نویس» هم گفته می شده که خود «سابقه پیش از اسلام دارد. در اصل دراز نویسی دنباله محاسبات خط پهلوی است».^۳

۱. صفی نژاد، جواد، (۱۳۸۷)، ص ۹.

۲. همان جا.

۳. همان، ص ۹ و ۱۰.

تاریخ خط سیاق

سیاق دانشی است ایرانی که قدمت آن دست کم به دوره ساسانیان بازمی‌گردد. صد افسوس که همانند بسیاری از علوم و دانش‌های دیگر ایرانی، سیاق در حال فراموشی است. عده‌ای از پژوهشگران، ریشه‌های حروف سیاق و علائم ثبت شده در آن را به زمان ساسانیان، و گروهی به دوره اسلامی نسبت داده‌اند. کشورداران عصر ساسانی که شامل امراء، دیوان‌سالاران (امور اداری) و محاسبان می‌شدند، برای بودجه نویسی و دخل و خرج کشور پهناور و امپراتوری آن، از نشانه‌هایی استفاده می‌کردند که پیش از سقوط این سلسله برای فاتحان جدید ناآشنا و غریب بود.

پس از پیروزی قوای اسلام در غرب و شرق، که خود ممالک فراوانی را در بر می‌گرفت و اداره کردن آن به حسب کتاب رمند بود، برخی از دبیران و حساب‌رسان ایرانی این ارقام و حروف را طی زمان کوتاه به امور یونان برگردانند. از این زمان به بعد، تغییراتی در خط سیاق صورت گرفت و این کار، مبانی فراروفا و دهن طی قرون پسین در خط سیاق شد.

در دوره ساسانیان، حسابداران دس و پنج مناطق گوناگون ایران را با ارقامی رمزگونه می‌نوشتند که ریشه‌های پژوهشی تاریخی و ارقامی آن امروز در آنها مستتر است. پس از شکست ساسانیان، حاکمان عرب که بیشتر در جنگ بودند و به کسب آیین مذهبی و اعتقادی خود می‌پرداختند، حساب و کتاب خراج‌ها و هزینه‌های کشوری را به همان شیوه گذشته در دست ایرانیان باقی گذاشتند؛ زیرا در دستگاه اداری عرب، افرادی که قادر به برگردان دفاتر مالی به از فارسی به عربی باشند، وجود نداشتند. در زمان خلافت عبدالملک بن مروان در سال ۸۴ ه. ق این کار آغاز شد؛ و تا اواخر خلافت هشام بن عبدالملک مروان (۱۲۴ ه. ق. به مدت چهل سال) به طول انجامید. در این مسیر، مشکلاتی وجود داشت، از جمله وجود، واژه‌ها و اصطلاحاتی در دفاتر مالیاتی فارسی که رگن آنها ناممکن بود. سرانجام این مهم زیر نظر دبیران ایرانی انجام گرفت و رمزها و واژه‌ها بر اساس سیاق دوره ساسانی با بهره‌گیری از نوشته‌های حسابی رقمی (ارقام حروفی) به عربی برگردانده شد.

ابداع خط سیاق - به شکلی که امروزه موجود است - را به "عبدالحمید بن یحیی فارسی" وزیر عبدالملک بن مروان، پنجمین خلیفه اموی (سال‌های حکومت ۶۵-۸۶ ه. ق) و نیز وزیر هشام بن عبدالملک مروان، دهمین خلیفه اموی (۱۰۵ تا ۱۲۵ ه. ق) نسبت داده‌اند. خط سیاق جدید، جایگزین خط سیاق کهن، شد که در حسابداری دوره ساسانیان رایج بوده، بر همین اساس، شکل

بسیاری از علائم مورد استفاده در زبان پهلوی به اعداد و حروف زبان عربی تغییر یافت که تاکنون آن علائم با کمی تغییر باقی‌مانده و پایه و مبنای خط امروزی سیاق گردیده، که ریشه در شمارش اعداد حروفی حسابی عربی دارد. هر چند که پس از ابداع خط سیاق جدید دفاتر دیوانی خراسان و عراق، همچنان در دست حسابداران زرتشتی باقی ماند که به سبک دوره ساسانی عمل می‌کردند (شاید در روزگار ما نیز بتوان خط سیاق کهن را در میان زرتشتیان ایران و هند یافت).

در زمان عبدالملک بن مروان، پنجمین خلیفه اموی (خلافت ۶۵-۸۶ ه.ق) وزیر مشهورش «عبدالحمید بن یحیی فارسی» مشهور به عبدالحمید کاتب، ریاست دارالانشاء خلیفه را به عهده داشت و سبک منشآت فارسی پهلوی را وارد زبان عربی کرد. عبدالحمید، افضل فضلالی عصر خود، مخترع علم سیاق بخاری و دیوانی است. وی رساله‌ای نیز در شطرنج نیز نوشته بود. عبدالحمید در سال ۱۲۱ ه.ق در دست «مروان بن محمد مروان» آخرین خلیفه اموی (خلافت ۱۲۶-۱۳۲ ه.ق) مشهور به مروان الحمار کشته شد.^۱

سیاق در قرن هشتم

نگهداری حساب و کتاب و درآمدها، از پایه‌های اولیه اقتصادی مملکتی بود که در دفاتر حکومتی ثبت می‌گردید. این حساب و کتاب‌ها از اوایل قرن دوم هجری به سبک دفاتر ایرانیان دوره ساسانی ولی با ارقام حسابی رموزی شکل عربی «اعداد ساسانی» پایه‌گذاری شد و تداوم یافت. مؤلف تاریخ و صاف، در اوایل قرن هشتم هجری صورت حساب خراج «بینه ممالک اسلامی را در زمان خلافت هارون الرشید، پنجمین خلیفه عباسی (سال‌های خلافت ۱۱۰-۹۲) با همان ارقام رموزی (اعداد سیاقی) در جلد چهارم کتاب خود با عنوان «صورت حساب خراج ممالک ثبت نموده است»^۲.

«خط پهلوی در ایران در دوره‌های اسلامی همچنان تا مدت‌ها به کار می‌رفته است؛ چنان که در سکه‌های پادشاهان طبرستان که تا سال ۱۶۱ ه.ق نیز سکه‌هایی که تا سال ۱۶۸ ه.ق در منطقه ری ضرب شده مشاهده می‌شود، تا آغاز قرن پنجم هجری، خط پهلوی در ساختمان‌های مهم شمال ایران به کار می‌رفته است؛ چنان که گنبد قابوس که در ۴۰۳ ه.ق احداث شده، کتیبه‌ای به خط

۱. صفی‌نژاد، (۱۳۷۸) صص ۹ و ۱۰.

۲. همان، ص ۱۰.

پهلوی دارد، و برج لاجیم در ناحیه سواد کوه در مشرق راه فیروزکوه به ساری که بر سر قبر ابوالفوارس شهریار بن عباس بن شهریار از پادشاهان مازندران در ۴۱۳ هـ ق ساخته شده، کتیبه‌ای به خط پهلوی مشاهده می‌شود.^۱ (نفیسی، سعید، تاریخ خط در ایران، کاوش، ۱۳۴۲، ص ۲۰)

خط سیاق در طول زمان در سیستم اداری سلسله‌های سلجوقیان، خوارزمشاهیان، ایلخانیان، صفویان و قاجار به حیات خود ادامه داد، اما مهمترین تحول آن در دوره قاجار انجام گرفت. در این دوره به علت صلح نسبی و آرامش و امنیت ایجاد شده، این خط به اوج کمال رسید و قاعده‌مند گردید و کتابهای مهم ارزشمندی در قوانین و آداب و رسوم آن نگاشته شد، تاجایی که برای محاسبات تجاری و اقتصادی، و نیز مردم عادی نیز رواج یافت. برخی از کتاب‌های مزبور که جهت تعلیم و آموزش سیاق تألیف یافتند، عبارتند از: *تذکره غسان، قوانین السیاق، بحر الجواهر فی علم الدفاتر، محاسب‌التجار، سیاق مظفری، خلاصه السیاق، احسن الاسات و احسن المحاسبات، سیاق خطیر، اقبال ناصری و...* نشان از رواج و اهمیت سیاق در دوره قاجار دارد.

آموزش خط سیاق تا اواسط سده شانزدهم به شاه پهلوی رسماً ادامه داشت و تا سال ۱۳۰۷ خورشیدی، تمام کارهای اداری و بودجه نویسی که در بدین خط تحریر و ترقیم انجام می‌گرفت، اما پس از این تاریخ، خطوط مزبور از سیستم اداری ایران حذف، حساب ریاضی، رسماً جانشین آن گردید. با این حال، بین عامه مردم و تجار و کسبه خطوط سیاق همچنان رواج و استفاده بود.

"تا پایان دوره قاجاریه، کلیه امور محاسباتی دولتی و شخصی با اعداد سیاق نوشته می‌شد و مردم عادی به ویژه کسبه تا حدود چهل و پنجاه سال پیش نیز محاسبات را با اعداد سیاق ثبت می‌کردند."^۲

گسترده‌گی و فراگیری خطوط و اعداد سیاق در عصر قاجار در دو مکان مهم می‌گرفت: مکتب خانه‌ها و مدارس طلاب علوم دینی اسناد عقود شرعی، با اعداد و ارقام خط سیاق کتابت گردید. مکتب خانه تربیت میرزایان و سیاق دانان را به عهده داشت و سپس آنان را جهت امور استیفا به شهرهای بزرگ می‌فرستادند.

"در گذشته، آموختن علم سیاق در بین مردم، به ویژه کسبه و کارگزاران دولتی از آن‌چنان برخوردار بود که اگر خودی در بین طبقات از سواد خواندن و نوشتن کافی برخوردار نبود، اما حساب سیاق را کاملاً می‌دانست و آن را خوب و درست می‌نوشت و می‌خواند."^۳

۱. صادری، مهدی، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، شماره ۲۲.

۲. صادری، همان.

محمد ابراهیم باستانی پاریزی در شرح حال یکی از همین مستوفیان عصر قاجار، میرزا حسین کرمانی و مهارت وی در سیاق و جمع و خرج نویسی وی چنین آورده: «میرزا حسین، در خط و سیاق، مهارت داشت و وقتی او را به تهران فرستادند، ظرف ۲۵ دقیقه، جمع و خرج یک ایالت را به تمام و کمال جمع و تفریق و تحریر کرد، به گونه‌ای که فقط ۲۵ دینار اختلاف حساب با اسناد موجود داشت».^۱

رمزی بود در سیاق

این شیوه عدد نویسی رمز گونه، ۵۴ نشانه برای نقد (پول) و ۵۴ نشانه برای جنس (گندم، جو و...) دارد که با تغییر و ترکیب آنها، کوچکترین و بزرگترین مقدار و واحدهای اجناس مشخص می‌شود و تا ۴۵ مرتبه^{۴۵} می‌توان محاسبات آن را انجام داد.

مراتب نقد در سیستم اداری و دیوان سالاری عبارت است از: تومان، قران و دینار، و مراتب جنس، خروار، من و سیر (کتابهای حل و خرج و برات‌ها)، در سیاق بازاری و کاسبکارانه، اندکی در نقود و جنس، تفاوت وجود دارد.

اصطلاحات سیاق، برخوردار از ارقام نمادین رمزی در جنس و نقد است و هم بر شیوه ثبت محاسبات و تقسیم بندی موارد به حروف و اشکال معانی، دفعات و بابت‌ها و چینش ستونی و متوالی با رعایت کلیه اصول فنی که مهارت و استادی را طالب می‌کند که از لوازم علم استیفاء و انشاء و کار دبیران و مستوفیان بود که خود تخصصی ویژه را می‌طلبید. سیاق نویسی را طبقه‌ای خاص در سیستم اداری انجام می‌دادند و «طریقه محاسبه و دستیابی به پیچیدگی و رموز آن توسط استادان مجرب با شیوه‌ای خاص آموخته می‌شد» و تنها مستوفیان و لشکرنویسان به آن وقوف و اشراف کامل داشتند.

امتیاز و مزایای خط سیاق

۱. سیاق از راست به سمت چپ نوشته می‌شود و برخلاف اعداد ریاضی است؛
۲. سیاق، نوعی اختصار نویسی است هم در عدد و هم در حروف؛

۳. در سیاق عدد و معدود در کنار هم قرار دارد یا به نوعی (عدد در دل معدود است)؛
 ۴. در سیاق، صفر، که خود مناقشه برانگیز است، وجود ندارد؛
 ۵. سیاق در عین عدد بودن، نوعی خط نیز محسوب می‌شود؛
 ۶. در سیاق، امکان تغییر و جابجایی اعداد، ناممکن و تقریباً صفر است؛
 ۷. دفاتر جمع و خرج و صورت حساب‌های نوشته شده به خط سیاق، زیباست و از جنبه هنری هم می‌توان بدان پرداخت؛
 ۸. سیاق، بخش مهمی از تاریخ اداری و دیوان‌سالاری حکومت‌های ایرانی است که در اسناد و مدارک به ما مانده است. صدها سال حضور بلامنازع و فراگیر داشته، و بخش اعظم اسناد حداقل ۲۰۰ ساله اخیر ایران با این خط عین گردیده و جزء لاینفک سلسله اداری محسوب می‌شود. آشنایی با سیاق، بخش اعظم تاریخ را به گونه‌ای نوین و نظام مالی در اسناد تاریخی روشن و آشکار می‌سازد؛ همچنین بسیاری از اسناد تجاری دویز ایران را با این خط ترسیم و ترقین یافته که بخش مهمی از تاریخ تجارت، بازرگانی، اقتصاد داخلی و خارجی ایران را دربر می‌گیرد؛
 ۹. خط سیاق، قلمرو و فرهنگی فراثرائین سری مرزها از چین و جاده ابریشم تا شبه قاره هند، ترکیه و حتی مصر را در بر می‌گرفت که خلاصه تجارت و بودجه‌نویسی بخش مهمی از اقوام متمدن جهان قدیم بودند.
- پژوهش، تحقیق و فراگیری خط سیاق از جمله مهم‌ترین لوازم علمی سندشناسی و سند پژوهی است؛ چرا که نیاکان ما از نخستین مردمان در بودجه نویسی و کتبی‌بودند که به طور مکتوب دخل و خرج مملکت را محاسبه و به اجرا می‌گذاشتند و حاصل آن هزاران هزار برگ سند در آرشیوهای خصوصی و دولتی ایران است. هم‌اکنون بخش عظیمی از تاریخ اداری و اجتماعی ما شامل همین اسناد آمیخته به خط سیاق است که بازخوانی و برگردان آن‌ها، کاری است سترگ و عظیم که در مقابل آن، وظیفه‌ای ملی بر عهده داریم.
- دانستن خط و حساب سیاق برای مطالعه اسناد اقتصادی و دیوانی تاریخ ایران، ضرورت تام و تمام دارد. با این حال در هیچ‌یک از گروه‌های تاریخ دانشگاه‌های ایران، سیاق تدریس نمی‌شود و معدود استادانی در خواندن آن تبحر دارند.

شیوه تدوین کتاب

آنچه در این کتاب به آن پرداخته شده، بیشتر سیاق اداری یا دیوانی است که معمولاً دوره قاجاریه را در بر می‌گیرد، البته به متون سیاقی عهد صفویه تا اوایل قاجاریه هم در مواردی اشاره شده و در کنار آن به سیاق تجاری هم پرداخته شده، زیرا بخشی از تاریخ اجتماعی و بازرگانی ما را در دوره‌های گوناگون، اسناد تجاری تشکیل می‌دهد. درباره شیوه نگارش و متن ارائه شده در کتاب، ذکر این نکته ضروری است که چون علم سیاق واژگان تخصصی و فنی مربوط به خود را داراست و همانا سایر علوم تخصصی، اصطلاحات و ادبیات مخصوص به خود را می‌طلبد. سعی شده از واژگان دشوار و اداری همان دوران استفاده شود.

با مشورت و صلاحیت مدونان متون قدیمه، مقرر گردید عین متن و نوشته‌های مدون شده، اصطلاحات سیاق، آورده شود.

تقریباً در همه موارد معنی لغوی و اصطلاحات فنی و تخصصی در پاورقی‌ها در یک بخش مجزا در انتهای کتاب با عنوان «واژه نامه اصطلاحات سیاق و اسناد» جمع‌آوری گردید تا به درک بهتر مطالب کمک نماید. همچنین سعی گردید به شیوه امروزی، متن پیچیده فنی با زبان ریاضی و جداول، در کنار اسناد مرتبط با همان موضوع، بازخوانی و نمونه عینی سند توصیف وارائه شود تا ملموس‌تر گردد. این کار تقریباً در همه موارد با عرضه نمونه اسناد مرتبط با همان موضوع بیان گردید. می‌توان گفت که در اکثر قریب به اتفاق موارد، در کتاب نمونه‌ای از سند مرتبط با آن موضوع ارائه و بازخوانی گردیده است، و اگر در موردی سند ارائه نشده، حتماً سند مزبور در دسترس نبوده و علت استفاده بسیار از اسناد در متن نیز همین موضوع بود که برخلاف میل باطنی‌ام موجب افزایش حجم کتاب گردید.

ناگفته نماند که این کار حتماً بی‌عیب و نقص نیست و قضاوت نهایی به عهده خوانندگان و منتقدین گرامی است. از اهل فن و صاحب‌نظران درخواست دارم اشکالات و کاستی‌ها را گوشزد کرده و با انصاف به نقد این اثر پردازند. بضاعت و داشته‌های اینجانب با صرف اوقات بسیار و تحقیق و تتبع ده‌ها نسخه خطی و چاپ سنگی، بیش از آنچه که پیش رو است، نبوده است. هدف، تنها یادآوری و تکرار فرهنگ و بنیه عظیم فکری و علمی پژوهشگران عرصه تحقیق و فرهنگ غنی ایران زمین است که در قالب حساب و دانش فنی، صاحب سبک و اسلوب خاص و

بی نظیر و سرآمد عصر خویش بوده‌اند. امید آن که در آینده نزدیک، کتاب‌های دیگری در حوزه آموزش سیاق توسط پژوهشگران نگاشته شود، تا این دانش و هنر کم نظیر، از حافظه تاریخی مردم و اهل تحقیق رخت برنندند.

در این جا لازم می‌دانم از همه کسانی که در به ثمر رساندن این کتاب، وجودشان تأثیر گذار بوده و یاری رسانم بوده‌اند، تشکر و قدردانی کنم.

استاد فرزانه دکتر جواد صفی نژاد که حقی بزرگ بر جامعه سیاق شناسی ایران دارد، با پشتکار و همت عالی، این دانش فراموش شده را به جامعه علمی کشور معرفی نمود و در آموزش خط سیاق، نقش بسیار مهمی را عهده‌دار گردید. کتاب ارزشمند ایشان (کوششی در آموزش خط سیاق) یکی از مهمترین منابع معتبر در موضوع سیاق می‌باشد که در انجام این پژوهش، بهره‌ای فراوان از آن برده‌ام.

از تجربیات بسیار جالب ایشان در ترجمه و تدوین جداول و تفکیک و سلسله مراتب اعداد نقد و جنس و دسته بندی اعداد که طرح ابتکار، بود، بهره‌ها برده و خود را رهین منت ایشان می‌دانم. نظرات ایشان در سایر بخش‌های کتاب به روش سیاق تجاری، کارشناسانه و راهگشا بود که همه آنها را به کار بستم؛ همچنین تشویق‌هایی که در طول پژوهش، حضوری و تلفنی بیان می‌گردید، مایه دلگرمی به ادامه کار گردید.

سپاس فراوان دارم از دوست گرامی و ارجمند، جناب استاد زهرا گنج جهانبخش که حسب الامر فرمایش جناب صفی نژاد، مقاله‌ای فاضلانه و عالمانه برای این کتاب پیشنهاد داشتند که در بخش ملحقات آمده است.

۱- معرفی نسخه چاپ سنگی مجمع الجواهر

مشخصات این نسخه بدین قرار است:

مجمع الجواهر در علم سیاق و حساب، تألیف میرزا حسن خان تفرشی (منطق الملک)، مدیر مدرسه شرف مظفریه، چاپ سنگی، ۱۳۲۲ ق، قطع (۱۷×۲۲)، ۲۲۲ صفحه، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۱۸۹۰۰۱.

مؤلف این نسخه برای اولین بار اصطلاحات سیاق دیوانی را با توضیحات و مثال‌های قابل فهم بیان کرده است. این نسخه یکی از منابع اصلی در تدوین کتاب حاضر است.

مجمع‌الجواهر یکی از متون درسی دوره خود بوده که بیشتر بر خلاف سایر کتاب‌های آن عصر که به مراسلات و نامه‌نگاری و سیاق تجاری می‌پرداختند، به مسائل فنی سیاق اداری و اصطلاحات و چهار عمل اصلی در حساب و اعشار پرداخته است. این موضوع نشان‌دهنده این است که نویسنده کتاب از منشیان و محاسبان اداری بوده و نه کارمند یا بازاری و تجاری؛ البته بر این دانش بسیار تسلط بوده که توانسته بسیاری از مطالب مورد نیاز را در قالب طرحی نو و قابل یادگیری برای سایر علاقه‌مندان بیان و ترسیم کند. در این نسخه به ترتیب با مطالب زیر آشنا می‌شویم:

سیاق نقدی آموزش سیاق نقدی از یک دینار تا صد هزارگان (مات الوف) تومان و ترکیب آنها با یکدیگر.

سیاق جنسی: آموزش باقی‌جنسی از یک من تا صد هزارگان (مات الوف) خروار و بالاتر و اجزای سیاق جنس و سایر ترکیب آنها با یکدیگر.

چهار عمل اصلی: (جمع، تفریق، ضرب، تقسیم در نقد و جنس) و اعشار.

توضیح و بیان علائم و مدات اصلی در سیاق اداری: قرینه، مدات بدن، حشو و بارز، مد موضوعی، گوشوار، ضلع و جایزه، مات بقیه، بقیه قرینه در بروات و دفاتر مفرده و اوارجه، دفعه و بابت موضوعی و حشوی با مثال از کشورها، مدات بدن و دفعات و بابت‌های ضلعی با مثال از سلاطین و طوایف بعد و قبل از خلقت حضرت آدم علیه السلام که به شکل کاملاً فنی، در حشو و بابت‌های مرکب در بدن به قدر ضرورت حشوی و رصاعی با مثال، در گوشوار و مدات آن، در اعمال تحت الباقی، کسر و منها (بعده، و بعده، فبعده...)، در جمع و اضافة (المقرر، والمقرر، فالمقرر...)، باقی و زیاده در نقد و جنس، در اعداد هندسی، در تعبیر و قیمت گذاری جنس و اعشار در آن، تقسیم و ضرب تفریق و جمع هندسی، در شرح کسور و اعداد در ماه‌های ترکی مغولی، در مفرده و من ذلک و اجزاء آن در نقد و جنس با مثال، در البقی و مدات: الاضافه جملتان، یزاد، یکون، یضعف، یحسب و تحت الباقی با مثال‌های مختلف، در الفاضل و مدات: (مفرده، من ذلک، الفاضل، عوضه، تمه و بقیه)، در لغات به علم سیاق، در نوشتن قبوضات و صورت طلب و بروات، در حسب العمل و تسعیر (قیمت گذاری)، در ثبت بروات و فرامین، در عنوان اشخاص و افراد و سرپاکتها، در طریقه نوشتن اشیاء در اسناد فرد و طومار، در اتصالات سر رشته و اوارجه و صیغه‌های سر اوراق و افراد (سند فرد)، در مدات حشو و بدن و موضوعی و

وضع و اضافه، در اقسام علوم، مقیاسها، مقادیر، کمافصلت، در نوشتن اسناد شرعی (مصالحه نامه، بیع نامه، اجاره نامه، عقدنامه، صیغه نامه، طلاق نامه، استفتاء و ساختار عقود لازمه) و جدول ماه‌های ایرانی را در بر می‌گیرد. که نویسنده اثر توضیحات بسیار موجز و راهگشا دارد.

مؤلف مجمع‌الجواهر که مردی دانشمند بوده، بسیار کوشش کرده تا با ساده‌ترین روش و بهره‌گیری از اعداد رقومی و هندسی، دفتری قابل فهم برای آموزش خط سیاق فراهم آورد.

بسیاری از این مطالب سیاق تا قبل از نوشتن این نسخه، بسیار مشکل و فنی بوده و فقط افرادی که در سیستم اداری قادر به آن سروکار داشتند، از آن مطلع بوده و افراد دیگر یا از آن کاملاً بی‌اطلاع بوده یا آشنایی کم داشتند. این نسخه، طرحی نو و قابل درک از سیاق اداری در دسترس سایر افراد قرار می‌داد.

۲. معرفی نسخه خطی «قوانین السیاق»

کتاب دیگری که در اثر بسیار مورد استناد قرار گرفت، نسخه خطی کتاب «قوانین السیاق»، نوشته محمد دایم کاشانی است که در ۱۲۸۲ ق. تحریر گردیده و در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این نسخه منحصر به فرد به طور کامل و اساسی به سیاق دیوانی و اداری پرداخته و کمبودهای نسخه «الجواهر» به وسیله نسخه خطی دیگری از قوانین السیاق کتابخانه آیت الله مرعشی تکمیل گردید.

۳. معرفی نسخه چاپ سنگی «بحر الجواهر فی علم الدفاتر»

نسخه چاپ سنگی «بحر الجواهر فی علم الدفاتر» نوشته عبد الوهاب ابن محمد امین حسینی شهبهانی اصفهانی (سال ۱۲۸۷ هـ) از دیگر کتاب‌های مورد ارجاع و در این نسخه از دیگر نسخه‌های چاپ سنگی دارای اشتباهات کمتری است که در تدوین کتاب حاضر بسیار به کار آمد؛ هم‌چنین از نسخه خطی دیگری از همین کتاب که در مخزن کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود، در مبحث ضرب و تقسیم نیز از سایر نسخه خطی‌های این کتاب استفاده‌ها بردم. از چاپ سنگی، سرب و چاپی که درباره سیاق و حسابداری در قدیم تحریر شده بود، هر جا لازم بود، استفاده نموده که در باورقی به آن‌ها ارجاع داده شده است.

در پایان کتاب، نام و مشخصات منابع به طور کامل بیان گردید. تا چنانچه علاقه‌مندانی مایل به دانستن مطالبی بیشتر در باره موضوع مورد بحث باشند، بدان‌ها دست پیدا کنند. اسناد بسیاری که

به عنوان نمونه عرضه گردیده، با لطف دوستان و همشهریانم فراهم آمده که اسناد خانوادگی متعلق به خود را با طیب خاطر در اختیارم قرار دادند. اسامی تک تک افراد اهدا کننده اسناد در آخر کتاب ذکر شده است. اسنادی که متعلق به کتابچه‌های سیاق کتابخانه‌های نسخه خطی بوده، نشانی کامل آن‌ها در کنار سند ارائه گردیده تا امانت‌داری حفظ شده باشد.

سخن آخر

از آنجا که هیچ کاری بدون همیاری و همفکری دیگران امکان‌پذیر نیست، بر خود لازم می‌دانم تا از کلیه بزرگوارانی که به نوعی در به ثمر رسیدن این اثر نگارنده یاری کرده‌اند تشکر ویژه داشته باشم از جمله:

نخست همسر گرامی، خانم احترام محمدزمانی آشتیانی و فرزندانم «صبا و متین» که پیوسته پشتیبان و یاورم بودند مشکلات و کمبودها را نادیده گرفته و در تشویق در به انجام رساندن این کتاب یاریم دادند. اطاعت و بررگوارای اعضای خانواده‌ام را قدر می‌دانم و بر صدر می‌نشانم. تشکر و سپاسگزاری از ایشان بر این بهانه فرض است.

ریاست محترم انجمن مجموعه داران ایران جناب آقای مهندس منوچهر لطفی که با پشتکار و تشویق همیشگی و فراهم کردن سرمایه مادی و معنوی در فرهنگ پروری، پیشگام نگارش و تدوین این کتاب بوده و بی‌صبرانه چاپ آن را پیگیری و سرانجام به انجام رسانیدند و همچنین استاد غلامرضا سحاب که مشوق و راهنمای های ارزنده و کارگزاران دادند صمیمانه سپاسگزارم. سپاس فراوان دارم از اعضای محترم کمیته تخصصی خط سیاق انجمن مجموعه داران ایران آقایان: دکتر حمید ملکیان و سپهر لطفی، که همواره مرا از راهنمایی‌ها و نظرات راهگشایشان بهره‌مند نموده و یاریم دادند.

همچنین از دوست عزیز و گرامی استاد بزرگوار و فاضل جناب آقای دکتر سیدحجت‌الحق حسینی نهایت تشکر و قدردانی را دارم که زحمت ویراستاری و بازبینی نهایی کتاب حاضر را با بلند نظری، اخلاص و طیب خاطر به انجام رساند. ایشان در نهایت فروتنی و دلبستگی نگارنده را پذیرا می‌شدند و نکات ژرف و مهم را گوشزد می‌کردند و با بلند نظری و فرهنگ دوستی پیگیر آن بودند. بی‌شک بدون کرم و بزرگواری ایشان این اثر به نیک فرجامی نمی‌انجامید. خود را مدیون بزرگواری ایشان دانسته و می‌دانم.

دوستان بخش خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی جناب آقای سهراب یکه زارع ریاست بخش خطی و آقایان استاد محمود نظری و آقای علی قلعه خندابی که همواره راهنمایی‌های ارزنده فرمودند و با روی باز و اخلاق کریمانه مزاحمت‌های گاه و بیگاه نگارنده را طی سالها با سعه صدر تحمل کرده و منت بسیار گذاشتند. از محبت، بزرگواری و کار بلدی این دوستان گرامی سپاسگزارم.

با سپاس فراوان از سرکار خانم اعظم بیگدلو که تایپ و صفحه آرایی و کلیه امور فنی و رایانه‌ای این اثر را با سعه صدر و حوصله و صرف صد‌ها ساعت کار پیگیر و مجدانه با علاقه‌مندی بسیار به انجام رساندند. انجام کارهای اسکن تایپ و برش تصاویر و جایگزین کردن تک تک آنها به عهده ایشان به که وقت بسیاری را صرف و آن را با مهارت به پایان رساندند. فاضل گرامی جناب آقای دکتر یوسف بیگ اباپور نسخه شناس و نسخه پژوه که در معرفی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی سیاق به نگارنده از هیچ تلاش و گشاده دستی فروگذاری نکرد. تشویق، همراهی و مساعدت طی سال‌های تدریس کتاب فاعوش نشدنی است. زحمات دلسوزانه و دوستانه‌اش را سپاسمندم. توفیق و سعادت را به این عزیزان مندم. و نیز محمد مهدی آقاخانی، پژوهشگر که راهنمایی‌های ارزنده فرمودند و کمال طاهر که کمک جانی که خطاطی بخشی از کتاب را به انجام رساند. و از سرکار خانم اکرم نبی زاده که هم محمد زمانی آشتیانی هنرمندان خطاط که خوش‌نویسی عنوان کتاب را با هنرمندی تمام انجام دادند. همچنین از راهنمایی‌های وحید حسینی آشتیانی دبیر ریاضی که اشکالات و نواقص را راهنمایی و ارشاد فرمود. تشکر می‌کنم. در پایان از گروه فنی نشر سفیر ارده‌ال علی‌الخصوص سرکار خانم فرشته خسروی که با سعه صدر و استادی در کار خویش، صفحه آرایی و تنظیم صفحات و اسناد را به زیبایی به انجام رساندند و همکاری دیگرشان سرکار خانم بهاره آزمون طراح جلد که زحمات ابتکاری و هنرمندانه را مبذول داشت. توفیق و سلامتی را برایشان آرزو مندم. همچنین از مدیریت نشر سفیر ارده‌ال جناب آقای مهندس سید حسین عابدینی دوست گرامی و ارزشمندم که زحمات بسیاری را برای انتشار این اثر متحمل شدند، قدردانی و تشکر می‌کنم.